

Subversivní role komiky v díle Elfriede Jelinek v uměnovědném kontextu

Barbora Schnelle

Pia Janke und Christina Schenker Mayer (Hrsg.). *Komik und Subversion – Ideologiekritische Strategien*. Wien: Praesens Verlag, 2020. 574 s. ISBN 978-3-7069-1031-6.

Elfriede Jelinek (nar. 1946) je považována za nejvýznamnější německy píšící divadelní autorku. Zejména poté, co jí byla v roce 2004 udělena Nobelova cena za literaturu, se z mediálně nenáviděné osoby (která byla zejména rakouským tiskem za své nesmlouvavé postoje doslova pranýřována¹) stala uznávanou kritičkou společenských poměrů. V rámci změny narativu s ohledem na recepci jejího díla vznikla ve Vídni hned v listopadu 2004 pozoruhodná vědecká instituce, která se zabývá dílem Elfriede Jelinek v nejširším kontextu, archivuje vše, co autorka kdy napsala, jakož i veškerou světovou sekundární literaturu z oblasti jelinekovského bádání, buduje mediální archív s mnoha záznamy divadelních představení, pořádá konference, symposia, přednášky, shromažďuje veškerá cizojazyčné překlady díla Jelinek atd. Tato instituce nese jméno *Elfriede Jelinek-Forschungszentrum* [Výzkumné centrum Elfriede Jelinek] a vznikla při Vídeňské univerzitě. Jedním z jejích iniciačních počínů bylo vydání dosavadního soupisu obsáhlého díla autorky, za nímž stojí zakladatelka centra, literární a divadelní vědkyně Pia Janke. *Elfriede Jelinek-Forschungszentrum* vydává řadu publikací, provozuje blog s názvem JeliNetz, ale také

všemožně zastupuje na veřejnosti autorku, která se raději drží v ústraní.

V letech 2013 až 2019 provozovalo toto centrum při Vídeňské univerzitě *Forschungsplattform Elfriede Jelinek: Texte – Kontexte – Rezeption* [Vědeckou platformu Elfriede Jelinek: Texty – kontexty – recepce], která se v roce 2020 přerodila do podoby *Interuniversitärer Forschungsverbund Elfriede Jelinek der Universität Wien und der Musik und Kunst Privatuniversität der Stadt Wien* [Meziuniverzitního vědeckého svazu Elfriede Jelinek Vídeňské univerzity a Hudební a umělecké privátní univerzity města Vídeň].

Nevím o žádném jiném spisovateli či spisovatelce, který by již za svého života měl za sebou takto obsáhle vybudovaný a institucionalizovaný vědecký aparát. K rozsáhlé a celospolečensky relevantní reflexi však dílo Elfriede Jelinek rozhodně vybízí. Autorka kritizuje současné společenské struktury založené na nerovnoprávném postavení mezi pohlavími, sociálním vykořisťování, popírání historických faktů, manipulativní moci médií, drancování přírody nebo pokrytectví kapitálových trhů. To je jen výsek témat, na které se Jelinek vrhá s vervou sobě vlastní, v nesčetných slovních kaskádách dovedně převracějících ustálené fráze a klišé a odhalujících jejich ideologickou podstatu.

1 Viz např. (JANKE 2002).

Je však třeba zdůraznit, že divadelní hry Elfriede Jelinek jsou založeny na specifické, groteskně vystavěné komičnosti a většinu z nich lze zařadit do žánru komedie (velmi černé a sarkastické, ale o to zábavnější). Vzpomeňme třeba, jak Jelinek ve své slavné hře *Die Kontrakte des Kaufmanns* [Obchodníková smlouva], napsané v předvečer vypuknutí finanční krize v létě roku 2008, sarkasticky vzkazuje lidem, které bankovní politika připravila o úspory: „Váš kapitál přece ještě žije, co si stěžujete?, žije na krásném ostrově, copak vás to netěší, že žije?, bude žít, zatímco vy umíráte, váš kapitál žije, a žije u nás, a žije u nás rád, u nás tu má společnost, u vás by byl sám, u nás má povyražení, hry, zábavu“ (JELINEK 2014: 61).

Fenoménu komična a jeho subversivní, tedy společensky podvrtné roli, je věnována i obsáhlá publikace *Komik und Subversion – Ideologiekritische Strategien* [Komika a subverze – Strategie kritiky ideologie], kterou vydala Pia Janke spolu se svým vědeckým kolegou Christianem Schenkerem. Kniha je publikací výsledků rozsáhlého interdisciplinárního projektu, který *Vědecká platforma Elfriede Jelinek* (ve spolupráci s *Vědeckým centrem Elfriede Jelinek*) realizovala v letech 2017–2019. Je to již dvacátá odborná publikace této instituce. Obsah knihy tvoří kolážovitě sestavené materiály, které zkoumají roli komična v díle Elfriede Jelinek s ohledem na další kulturologické souvislosti – jsou to zejména rozhovory na dané téma, které se odehrávaly v mezinárodních pracovních skupinách, jejichž činnost centrum koordinovalo, dále jsou zde příspěvky z konference s názvem shodným s publikací, která se konala v červnu 2018, řada příspěvků však pochází také ze stejnojmenné přednáškové řady Vídeňské univerzity, jež probíhala v zimním semestru

2018/2019. Vědecké příspěvky jsou navíc doplněny literárními texty autorek a autorů, kteří jsou dílem Jelinek ovlivněni. Tím má kniha místy disparátní ráz, lze v ní však dobře utilitárně listovat a zaměřit se na vlastní oblast zájmu.

Tematicky se publikace dělí do několika oddílů s názvy *Theoretische Diskurse und Methodik* [Teoretické diskurzy a metodika], *Politik und Gesellschaft* [Politika a společnost], *Traditionen und Transformationen* [Tradice a transformace], *Sprachkomik und Wortwitz* [Jazyková komika a slovní humor], *Gender, Körper und Figuration* [Tělo a figurace], *Spielweisen und Inszenierungsformen* [Metody hraní a inscenační formy], *Klang, Bild, Film* [Zvuk, obraz, film] a *Musik und Musiktheater* [Hudba a hudební divadlo]. V části *Theoretische diskurzy a metodika* nalezneme např. studii Uweho Wirtha „Komik und Subversion: Ein Mythos?“ [Komika a subverze: Mýtus?], který subverzi chápe jako způsob agrese a analyzuje hru Elfriede Jelinek *Raststätte oder Sie machens alle* [Motorist aneb Dělalj to všichni], která je ironickou variací Mozartovy opery *Così fan tutte*, jako příklad subverzivního zacházení se sexuálními motivy. Bernhard Greiner pak ve studii „Komik, das Komische/Subversivität des Komischen“ [Komika, komický/Subverzivita komického] vyzdvihuje zejména komiku založenou na řečovém jednání, která se u Jelinek projevuje specifickým přístupem k zavedeným frázím a dalším řečovým vzorcům, které fragmentarizuje a dekonstruuje.

V oddíle *Politika a společnost* zaujme studie Alexandra Wieharta „Demokratische Komik“ [Demokratická komika], v níž autor dokazuje, jak princip komična ve veřejném prostoru iniciuje demokratický dialog. Brigitte Dalinger ve studii „Komik und Diktatur“ [Komika a diktatu-

ra] ukazuje roli komického umění v boji proti totalitním strukturám, na příkladu díla Elfriede Jelinek pak zejména v demaskování populistických politických frází. Benedikt Porzelt ve svém článku „Politischer Humor – Komik als Bestandteil des demokratischen Diskurses“ [Politický humor – Komika jako součást demokratického diskurzu] nachází paralely mezi dílem Jelinek a současnými satirickými formáty televizních politických kabaretů. Tato kapitola je uvedena krátkým dramoletem „Ich liebe Österreich“ [Miluji Rakousko] z roku 2000 z pera Elfriede Jelinek, který se stal součástí akční performance Christopha Schlingensiefela s názvem „Bitte liebt Österreich“ [Prosím milujte Rakousko]. Jelinek do něj montážním způsobem zapracovala výroky žadatelek a žadatelů o azyl, a tak groteskně-komickou formou jízlivě komentovala rasistický a xenofobní podtext rakouské politiky.

V oddíle *Jazyková komika a slovní humor* se v článku „Subversiv-komische Rhetoriken. Zu einer Linguistik des Lachens“ [Subverzivně-komické rétoriky. O lingvistice smíchu] autor Peter Ernst pokouší o sumarizaci lingvistického přístupu k tvorbě jazykové komiky a zdůrazňuje, že každá lingvistická analýza humoru u Jelinek musí vycházet z pragmatiky a teorie řečových aktů. Podnětná je v této kapitole také studie z pera editora svazku Christiana Schenkermayera s názvem „Auf die Sprache einprügeln, bis sie die Wahrheit preisgibt“ [Mlátit do jazyka, dokud z něho nevyleze pravda], kde autor dokládá, jak má jazyk u Jelinek jak roli oběti, tak roli pachatele.

V oddíle věnovaném genderu zdůrazňují autorky a autoři subversivní humor děl Jelinek jako účinný prostředek kritiky patriarchátu. Brigitte E. Jirku ve své studii

„Komik für Intellektuelle!?! Der Körper des Lachens“ [„Komika pro intelektuály!?! Tělo smíchu] dokládá, že jazyk Jelinek potřebuje fyzickou přítomnost herců na scéně, kteří jsou jistým způsobem ověřením reality. Ukazuje pak, že i verbalizovaná nepřítomnost těla vytváří sémantický prostor pro kritické ostří komiky – např. ve hře *Rechnitz. Der Würgeengel* [Rechnitz. Anděl zkázy]. O hrůzném činu vyvraždění nuceně nasazených židovských vězňů v roce 1945 v městečku Rechnitz na zámku hraběnky Margit von Batthyány, vnučky ocelového magnáta Augusta Thyssena, se zde dozvídáme pouze zprotděkovně – hovoří služebnictvo, resp. poslové, jak je známe z antických tragédií. „Chybějícím viníkům se lze vysmát: Chybějící tělo zločinné hraběnky jako hlavní zodpovědné osoby a žena jako chybějící tělo, neboť tělo může žena získat pouze performativně a za běžných okolností stojí na straně obětí, nám dovolují smát se, umožní nám konfrontovat se s tématem“ (s. 331).

Vedle analýzy konkrétních děl Jelinek v kontextu analýzy komična (např. podrobná studie o rozhlasové hře *Für den Funk dramatisierte Ballade von drei wichtigen Männern sowie dem Personenkreis um sie herum* [Pro rozhlas dramatisovaná balada o třech důležitých mužích a okruhu osob kolem nich], z roku 1974, kterou známe také z českého nastudování², z pera Carolin Krahn v kapitole „Zvuk, obraz, film“, kde analyzuje techniku destabilizace etablovaných klíšé v rozdělení mužských a ženských rolí) v knize najdeme také programatické studie – např. v oddílu *Metody hraní a inscenační formy studie* „Gedanken zum Ernst der Komik in Jelinek-Inszenierungen“

² ČRo Vltava, prem. 5. 10. 2017, režie Martina Schlegelová, překlad Barbora Schnelle.

[Úvahy o vážnosti komiky v inscenacích her Jelinek] od Karen Jürs-Munby, v nichž autorka dokazuje, jak se z prvoplánově komické situace vyvíjejí u Jelinek za pomoci groteskně-jazykových nástrojů podněty ke kritické recepci vyřčeného.

Kniha má velkou řadu obrazového materiálu, pečlivě provedený poznámkový aparát a svým patchworkovým stylem je schopna pojmut jak formáty tematických rozhovorů nebo korespondence nejrůznějších akterek a aktérů jelinekovského kosmu (např. rozhovor dramatika Thomase Arzta a spisovatelky a literární teoretičky Ann Cotten s názvem „Ironie může fungovat jako lubrikační gel“), tak přísně vědecké formáty. Jejím adresátem je tak vedle vědecké komunity také širší kulturní veřejnost.

Skrze reflexi díla Elfriede Jelinek tak publikace svým širokospektrálním pohledem otevírá důležité otázky po subversivní moci smíchu a komična, které nejenže pomáhají snášet neřády tohoto světa, ale mohou je i účinně potírat a systematicky napadat,

čímž dláždí cestu společensko-politickým změnám. U Jelinek vznikají komické efekty zejména v momentech, kdy na sebe narážejí opozitní fenomény jako ironie a patos nebo nízké a vznešené, tedy kdy se naoko ruší navykly řád spojený s klišovitými očekáváními. Tak se rodí podhoubí pro účinnou kritiku totalitních pořádků, kapitalistických vykořisťovatelských systémů nebo genderových nerovností.

Bibliografie

- JELINEK, Elfriede. 2014. *Tři divadelní hry. Obchodníkovy smlouvy, Rechnitz (Anděl zkázy), O zvířatech* [Three Dramas. The Merchant's Contracts. An Economic Comedy, Rechnitz (The Choking Angel), On Animals]. Překl. Barbora Schnelle. Praha: Brkola, 2014.
- JANKE, Pia (Hrsg.). 2002. *Die Nestschmutzerin – Jelinek und Österreich*. Salzburg: Jung und Jung, 2002.

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.